

het gebied als eenheid neemt, want bestuurlijk, juridisch, kerkelijk en waterstaatkundig is het dat nooit geweest.

Het onderzoek strekt zich uit over een lange periode, van de tiende tot de twintigste eeuw. Wat Ligtendag wil aantonen is dat het cultuurlandschap van de Wolden het resultaat is van een langdurig ontwikkelingsproces. Dat proces kan alleen achterhaald worden door een intensieve bestudering van de bronnen en niet door een eenvoudige blik op de oudste topografische kaarten. De beschikbaarheid van schriftelijke bronnen heeft dan ook mede de keuze van het onderzoeksgebied bepaald.

De conclusies van het onderzoek zijn globaal dat de ontginning rond het midden van de tiende eeuw begonnen is vanuit de wierden in het noorden en rond 1150 was voltooid. Er ontstonden langgerekte wegdorpen met een nederzittings- en verkavelingsstructuur die tot in de huidige tijd intact zou blijven. Met de ontginning begon een langzaam proces van klink en oxydatie van het veenpakket zodat de Wolden steeds lager kwamen te liggen tot zelfs onder NAP. De geschiedenis van het gebied is dan ook vooral de geschiedenis van de strijd tegen en de beheersing van het water. Tot in de zestiende eeuw was er akkerbouw, daarna overheerste als gevolg van de nattigheid de veeteelt. Turfwinning geschiedde voor eigen gebruik, alleen in de achttiende eeuw kwam er een commerciële baggerturfwinning op gang van relatief bescheiden omvang.

Met deze studie levert Ligtendag een nuttige bijdrage aan de Groningse (landschaps-) geschiedschrijving, hoewel men het misschien met meer recht een bijdrage aan de Groningse waterstaatsgeschiedenis zou kunnen noemen. Ik ben wel met een paar vragen blijven zitten. Zo heeft het mij verbaasd dat de auteur alleen vergelijkingen trekt met de landschapsontwikkeling in delen van West-Nederland, maar daarentegen geen enkele aandacht besteed aan vergelijkbare ontwikkelingen in het noorden zelf. Het komt mij voor dat de nederzettingen in de Wolden eigenlijk gewoon randveenontginningen zijn die op allerlei plaatsen in Groningen, Friesland en Drenthe aanwijsbaar zijn. Verwijzingen naar de studies van Bouwer naar de westzijde van het Drents plateau, Mol en Noomen in Friesland aan de hand van prekadastrale analyses en Elerie naar onder andere Roswinkel en Schoonebeek heb ik dan ook node gemist. Een ander aspect dat ik heb gemist is de Hunze. Deze Drentse veenrivier moet naast de Fivel een belangrijk effect op de waterstaatkundige situatie in het zuidwestelijk gedeelte van het onderzoeksgebied hebben uitgeoefend, zeker tot aan het graven van het Schuitendiep aan het eind van de veertiende eeuw, maar ook daarna toen het water uit het Oostermoer naar de stad Groningen werd afgeleid. Wat ik tenslotte niet helemaal heb kunnen rijmen is dat Ligtendag aan de ene kant beweert dat aan de ontwikkeling van de bewoning niet veel woorden behoeven te worden gewijd omdat er niet veel veranderde in de structuur (272), maar dat hij in de conclusie (306) wel zegt dat de Wolden een grote dynamiek hebben vertoond. Ik denk dat hij hier door een iets te landschappelijke bril heeft gekeken.

M. A. W. Gerding

V. D. Roeper en G. J. D. Wildeman, *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers* (Jaarboek Vereniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum, Stichting Nederlands scheepvaartmuseum Amsterdam 1996; Amsterdam: Vereniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum, Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum, Zutphen: Walburg pers, 1996, 160 blz., f49,50, ISBN 90 6011 965 7).

Voor hun zesde jaarboek kozen de Vereniging Nederlandsch historisch scheepvaartmuseum

en het Nederlands scheepvaartmuseum Amsterdam voor het thema reisverslagen, aansluitend bij de tentoonstellingen in het museum in 1996. De uitgave is verschenen op de laatste dag van het symposium over het 400 jaar oude *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten, dat uiteraard ook in dit boek aan bod komt.

Reizen op papier geeft een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse reisverslag vanaf de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw en maakt daarbij gebruik van een greep uit de ongeveer 3000 titels die in het archief van het Scheepvaartmuseum bewaard worden. Het boek is opgedeeld in inleidende hoofdstukken over verschillende soorten van reizen, gevolgd door een reeks specifieke manuscripten of uitgaven. Deze worden steeds voorafgegaan door een afbeelding van een volle pagina met een tegenoverliggende bladzijde beschrijving en toelichting.

In het eerste hoofdstuk, 'Een voorzichtig begin' (13-39), worden de reisverslagen gepresenteerd vanaf de tijd van de pelgrimstochten. Bij voorkeur reisde de middeleeuwer zo min mogelijk. Het beeld dat hij van de wereld had, vol monsters en gevaarlijke zeeën, maakte verre reizen niet aantrekkelijk. De pelgrimsreizen waren hierop een uitzondering. Vanaf de zestiende eeuw veranderde dit drastisch. Ontdekkingsreizen, veelal met economisch gewin tot doel, werden vanaf die tijd veelvuldig ondernomen. De kennis die daarbij werd opgedaan en de economische bloei in de Noordelijke Nederlanden maakten steeds weer nieuwe initiatieven mogelijk (zoals de eerder genoemde reis van Van Linschoten).

'Kooplieden in touw' (40-81) gaat in op de verslagen die werden geschreven naar aanleiding van de koopmansreizen van de VOC, WIC en de walvisvaarders; reizen die wel op initiatief van de grote compagnieën werden ondernomen, maar verslagen die niet per se door officiële vertegenwoordigers werden geschreven. Van de schipbreuk van het VOC-schip/lern/iwi werden bijvoorbeeld vier tegenstrijdige verslagen uitgegeven, waaronder dat van een overlevende matroos en dat van een aangeklaagde onderofficier.

In hoofdstuk drie, 'Politieke reizen' (82-111), gaat het om reizen van politieke gezantschappen, de marine of wetenschappers. Niet al deze reizen hadden een politiek doel, maar zeker alle waren zonder direct economisch oogmerk. In dit kader vallen de verslagen van de tocht van Michiel de Ruyter naar West-Afrika en West-Indië.

In 'De privépersoon op reis' (112-131) wordt de ontwikkeling besproken van reizen die een of ander nut dienden naar die voor het pure reisplezier. Door de steeds grotere mate van comfort werden gaandeweg meer reizen voor persoonlijke ontwikkeling of plezier ondernomen. Dit neemt overigens niet weg dat avonturiers uit de zestiende en zeventiende eeuw hun reizen vol ontberingen niet alleen voor het salaris maar ook voor hun eigen plezier ondernamen.

Tot slot wordt in 'Reizen op papier' (132-145) de geschiedenis van het uitgeven van reisverslagen op een rijtje gezet, waarbij enkele voorname uitgevers, waaronder Cornelis Claes, eruit worden gelicht.

De keuze voor een categorisering van de reisverslagen in plaats van een eenvoudige chronologische indeling onderstreep op een heldere manier de diversiteit in reisverslagen. De gedetailleerde informatie per uitgave legt, net als het slothoofdstuk, de nadruk vooral op schrijver, uitgever en publiek van het boek en niet zozeer op de inhoud van het werk. Wellicht zijn om die reden geen treffende fragmenten uit de oorspronkelijke teksten opgenomen. Wel wordt veel informatie dubbel aangeboden. De hoofdstukken leiden steeds uitvoerig de later behandelde verslagen in, maar dit gebeurt op zo'n manier dat hele stukken bijna letterlijk herhaald worden.

Hoewel het boek, met bijna 50 pagina's plaatwerk (waaronder meerkleurendruk), er prachtig uitziet, zijn de vele zetfouten ronduit hinderlijk. Gemiddeld één opvallende fout per vier pagina's tekst is echt te veel, zeker voor een boek dat gedeeltelijk over uitgevers gaat. De storend-

ste fout is wel dat pelgrims in 1584 vanuit Alexandrie' vertrekken om in 1484 in Europa terug te keren (26).

De dubbelkoloms layout is historisch gezien leuk gevonden. Een tijd lang was het namelijk traditie om de tekst van reisverslagen in twee kolommen af te drukken. Deze vorm was daarvoor al gebruikelijk bij zeevaartkundige handboeken, waarvoor de 'vader van het Nederlandse reisverslag' Cornelis Claesz de toon zette.

Een beredeneerde bronnenopgave, literatuurlijst en index op behandelde titels vereenvoudigen een verdere bestudering van het onderwerp, dat in dit boek, ondanks enkele minpunten, op boeiende wijze wordt beschreven.

Lianne Damen

G. G. Simpson, ed., *Scotland and the Low Countries 1124-1994* (The Mackie monographs III; East Linton: Tuckwell Press, 1996, 232 biz., ISBN 1 898410 75 5).

Niet al te vaak verschijnen er werken die de relatie tussen twee landen tot onderwerp hebben. Meestal zijn zij het gevolg van een tentoonstelling of van een congres. Zo ook in dit geval, waar de bijdragen aan het derde Mackie-symposium met als onderwerp 'Scotland and the Low Countries' werden gebundeld en uitgegeven.

Dergelijke bundels hebben voor- en nadelen. Om met een nadeel te beginnen: meestal behandelen zij een enorme periode en een scala aan onderwerpen dat door geen wetenschapper bestreken wordt, met uitzondering van die enkelen die zich met de relatie tussen de betreffende landen bezig houden. Dat bezwaar kleeft ook aan deze bundel die een periode van 870 jaar bestrijkt en politieke, sociaal-economische, cultuurhistorische en kunsthistorische bijdragen kent. Een voordeel van een zo grote verscheidenheid is dat een dergelijk kaleidoscopisch geheel nieuwe aanknopingspunten biedt en stimulerend kan werken. En ook dat is op deze bundel van toepassing.

De bijdragen beperken zich niet tot de relatie Schotland - Nederland. Met 'the Low Countries' worden ook werkelijk de Lage Landen bedoeld, dat wil zeggen de noordelijke en zuidelijke gewesten en de daaruit voortgekomen staten Nederland en België. In afwijking van de bundel waar de ruim geannoteerde bijdragen in chronologische volgorde zijn geplaatst, zal ik in het navolgende een meer thematische indeling aanhouden.

Lauran Toorians probeert uit de schaarse bronnen de eerste relaties van bewoners van de Lage Landen en Schotland te reconstrueren. Het zal niemand verwonderen dat het hier in de twaalfde eeuw om (meest Vlaamse) kooplieden gaat die geïnteresseerd waren in Schotland als leverancier van wol voor de Vlaamse markt. Wol loopt als een witte draad door de relatie Schotland - Lage Landen. Ian Blanchard besteedt er zijn bijdrage 'Northern wools and the Netherlands markets at the close of the Middle Ages' aan.

In de politieke relatie speelt de wolcomponent evenzeer een rol, meestal in combinatie met de verhouding Engeland - Schotland en de Lage Landen - Frankrijk. Dat blijkt in Alexander Stevensons bijdrage 'The Flemish dimension of the auld alliance' en ook in David Ditchburns' 'The place of Guelders in the Scottish foreign policy c. 1449-1542'. Beide auteurs gaan uitvoerig in op de huwelijkspolitieke aspecten. Gelre probeerde uit het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex te blijven en vond steun bij Frankrijk en sympathie bij de Schotten. Maar voor de Schotten was in verband met de wolhandel een goede relatie met het door de Bourgondiërs gedomineerde Vlaanderen evenzeer van belang. Franse steun voor de Schotten tegen aartsrivaal Engeland compliceert dit beeld nog eens extra.